

ПЕТРО КУДРЯВЦЕВ ЯК ДОСЛІДНИК КАНТІВСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Відомо, що більшість викладачів філософії Київської духовної академії виявляли стійку зацікавленість кантівською філософією, як і німецьким ідеалізмом у цілому. Цей інтерес мав різні форми своєї репрезентації — від виваженої, обережної, позитивної оцінки до критичних суджень.

На думку Д. Чижевського, відомого фахівця з вітчизняної філософії, глибока зацікавленість І. Кантом і Й. Фіхте, Ф. Шеллінгом і Г. Гегелем з боку духовно-академічних викладачів свідчила про те, що впродовж 1820–1870-х рр. сформувалася київська філософська школа, особливістю якої було своєрідне «поєднання теїзму з німецьким ідеалізмом»¹. При цьому, як зазначав дослідник, німецький ідеалізм у Росії розквітнув спочатку «на українському ґрунті»². Щодо останнього твердження, то слід зазначити, що Д. Чижевський мав на увазі викладача Харківського університету Й. Шада (німця за походжен-

¹ Чижевський Д. І. Гегель у Росії / Дмитро Чижевський // Чижевський Д. І. Філософські твори у 4 т. — К. : Смолоскип, 2005. — Т. 4. — С. 199.

² Там само. — С. 6.

ням) і випускників Києво-Могилянської академії Д. Кавунника-Велланського та Я. Рубана. Останній відомий не стільки своїми дослідженнями кантівської філософії, скільки виданням у російськомовному перекладі одного з головних Кантових трактатів («Кантово основание для метафизики нравов»), який вийшов мізерним накладом у Миколаєві в 1803 році³.

Німецький ідеалізм викликав неабиякий інтерес професорів і доцентів Київської духовної академії. Причому в центрі уваги перебували післякантівські системи Гегеля, Шеллінга, Гербарта, Круга, Бенеке, Лотце та ін. Зазначимо, що в 1820–1850-х рр. саме ці мислителі, а не Кант, займали перші рядки тогочасних інтелектуальних рейтингів. Ситуація змінилась у 1860–1900-х рр., коли кантівська філософія знову стає «модною»⁴. Вочевидь, ця зацікавленість стимулювалася загальноєвропейським (особливо німецьким) поверненням «назад до Канта» (добре відома категорична вимога німецького філософа О. Лібмана), що привело, з часом, до появи різноманітних течій неокантіанської філософії, які склали навіть певну конкуренцію позитивізму. Неокантіанство формувалося не лише під гаслами відродження кантівського трансценденталізму, а й як реакція на універсалістські зазіхання позитивізму з його претензією на виняткову «наукову істинність» і, відповідно, запереченням будь-яких інших форм і способів мислення.

³ Принагідно зауважимо, що, попри певні неточності, цей переклад є більш-менш вдалим першим доробком вітчизняної філософії у вивченні спадщини Канта.

⁴ Маємо на увазі уподобання духовно-академічних викладачів, а не «мирські» зацікавленості, тобто ідеї, що було популярними в інтелігентських колах тієї доби. Там нероздільно панували позитивізм Конта, Міля і Спенсера, матеріалізм Фойєрбаха, Фохта, Бюхнера і Молешотта. Ще одним ідолом був марксизм, пізніше до цього додався Ніцше в образі «надлюдини», аполлонівської і діонісійської культури. Кантіанство студіювалося в університетському середовищі, а також серед певної частини літераторів, митців, поетів.

Щодо кантівської філософії, то, попри цілковите усвідомлення її виняткового значення для формування наступних систем німецької філософії, до її трансцендентальних принципів ставилися з певною підозрою. Загалом для цього було кілька причин — передусім те, що кантівський трансценденталізм розглядався як потужне обґрунтування автономності суб'єктивного розуму, людського духу, його здатності самотужки конституювати закони і принципи як зовнішнього буття, так і власної діяльності, свободи. Отож духовно-академічне філософування, яке ґрунтувалося на православних засадах, не могло сприймати кантівські ідеї без певних сумнівів і застережень.

Як свідчать праці «київських академістів», більшість із них зверталися до ідей кенігсберзького професора. У першій половині XIX ст. різноманітні аспекти кантівської філософії досліджували такі відомі постаті духовно-академічної філософії, як Іван Скворцов, Сильвестр Гогоцький і Памфіл Юркевич⁵.

Справжній розквіт кантознавчих студій у Київській духовній академії припадає на кінець XIX — початок XX ст. і пов'язаний із іменами Петра Ліницького, Маркелліна Олесницького, Дмитра Богдашевського, Петра

⁵ У цьому контексті див.: Скворцов И. М., прот. Критическое обозрение Кантовой «Религии в пределах одного разума» / И. Скворцов, прот. — СПб., 1838. — [2], 56 с.; Його ж. Записки по нравственной философии / И. М. Скворцов, прот. // Сборник из лекций бывших профессоров Киевской духовной академии, архимандрита Иннокентия, протоиерея И. М. Скворцова, П. С. Авсенева (архимандрита Феофана) и Я. К. Амфитеатрова, изданный Академиею по случаю пятидесятилетнего юбилея ее (1819–1869). — К. : Типография губернского управления, 1869. — С. 1–83; Гогоцький С. С. Критический взгляд на философию Канта / С. Гогоцький. — К. : Тип. И. Вальнера, 1847. — [2], 69 с.; Його ж. Кант // Гогоцький С. С. Философский лексикон / С. С. Гогоцький. — К. : Тип. Федорова, 1866. — Т. 3. — С. 43–89; Юркевич П. Д. Разум по учению Платона и опыт по учению Канта // Московские университетские известия / П. Юркевич. — 1866. — № 5. — С. 321–392.

Кудрявцева, Івана Четверикова, Дмитра Знаменського і Володимира Завитневича.

Зокрема на початку ХХ ст. кантівська проблематика опиняється у фокусі уваги відомого професора філософії КДА Петра Павловича Кудрявцева (1868–1940)⁶, чий праці вирізняє високий фаховий рівень та ґрунтовна обізнаність із новітніми дослідженнями в царині філософії. Безумовно центральне місце у філософських студіях київського професора займали історико-філософські дослідження модерної філософії, де кантівські ідеї перебували в епіцентрі уваги⁷. Його розвідки цікаві прискіпливим аналізом впливу кантівського критицизму на європейську філософію ХІХ ст. Вагомим здобутком кантознавчих студій П. Кудрявцева є аналіз не лише базових концептів кантівської філософії (досвіду, емпіричної і трансцендентальної єдності свідомості, речі в собі), а й вивчення етапів становлення новітніх філософських течій (позитивізму, неокантіанства й емпіріокритицизму) в тісному зв'язку з критичною філософією.

З погляду П. Кудрявцева, філософська думка ХІХ ст. зазнала потужного впливу кантівських ідей. Це й зрозуміло, адже саме кантівський критицизм «належить до розряду тих філософських систем, котрі, завершуючи попередню роботу філософської думки, несуть у собі зародок багатого розвитку в майбутньому»⁸.

⁶ Кантівська тематика аналізується у таких працях П. Кудрявцева: «Главные моменты в истории вопроса об отношении веры к знанию» (1901); «К характеристике современного эмпиризма» (1904); «От Бэкона до Маха. К уяснению исторического положения чистого эмпиризма новейшего времени» (1908); «Абсолютизм или релятивизм? К уяснению задач современной философии» (1908).

⁷ У плані кантознавчих студій важливе значення має дослідження П. Кудрявцева «От Бэкона до Маха. К уяснению исторического положения чистого эмпиризма новейшего времени» (1908).

⁸ Кудрявцев П. П. К характеристике современного эмпиризма / П. Кудрявцев // Труды Киевской духовной академии [далі — ТКДА]. — 1904. — № 1. — С. 108.

На думку київського професора, центральне, хоча й суперечливе, місце в системі кантівського трансценденталізму займає концепт речі в собі, навколо якого з часів Канта точилися палкі інтелектуальні баталії. На переконання П. Кудрявцева, з цим концептом не можна почуватися впевнено в системі критичної філософії, оскільки визнання речі в собі як базової засади критичної філософії унеможлиблює будь-які її дослідження, бо всі вони тим чи тим чином опиняються в колі суперечливих тверджень щодо поділу на ноуменальний і феноменальний світи, розрізнення розсудку і розуму, принципів та ідей тощо. Київський філософ пристає до думки Ф. Якобі щодо суперечливого статусу речі в собі в «Критиці чистого розуму», яку останній висловив гранично чітко: «Мушу зізнатися, що ця обставина (річ у собі. — Авт.) стала для мене сильною перепоною під час мого вивчення Кантової філософії. Відтак кілька років поспіль я мусив знову й знову братися за читання «Критики чистого розуму», бо мене спантеличувало те, що *без* цієї передумови я не можу ввійти до системи, а з цією передумовою я не можу в ній залишитися... Я запитую: як можливо передумову щодо існування предметів, які діють на наші відчуття й, отже, викликають у нас уявлення, поєднати з ученням, що хоче зруйнувати всі ті засади, на які ця передумова спирається?»⁹ Щодо питання про річ у собі, то, на думку П. Кудрявцева, критичні аргументи Якобі, а також Шульце-Енезідема, «виявилися щодо цього розглянутого пункту настільки вичерпними, що наступні критики кантівського поняття речі в собі приречені на повторення аргументації Якобі та Шульце»¹⁰. П. Ку-

⁹ Jacobi Fr. H. Über den transzendentalen Idealismus / Fr. H. Jacobi // Friedrich Heinrich Jacobi's Werke. — Bd. 2. — Leipzig : Gerhard Fleischer d. Jüng, 1815. — S. 304–305.

¹⁰ Кудрявцев П. П. От Бэкона до Маха. К уяснению исторического положения чистого эмпиризма новейшего времени / П. Кудрявцев // ТКДА. — 1908. — № 5. — С. 151.

дьявцев не погоджувався з тими фахівцями, хто розглядав річ у собі як цілком органічний для критичної філософії концепт. На його переконання, цей концепт слугує не стільки для розв'язання гносеологічних проблем науки і метафізики, скільки створює нові проблеми, які не знаходять свого вирішення у межах Кантового критицизму: «Критика чистого розуму» уся перед нами: потрібно перекреслити, принаймні, третину з її 884-х сторінок, щоб забрати у коментаторів право казати про те, що річ у собі тісно вбудована в систему Канта»¹¹.

П. Кудрявцев наголосив на ще одній важливій темі кантівської теоретичної філософії – на синтетичній діяльності розсудку, точніше, з'ясуванні умов можливості конституювання об'єктивного знання, попри те, що знання є результатом пізнавальних зусиль суб'єкта, його активності. Вітчизняний дослідник цілком справедливо підкреслює виняткове значення кантівського вчення про трансцендентальну єдність аперцепції як базову передумову об'єктивного синтезу знання: «Як же пояснити ту обставину, що синтетичні судження, які мають своїм джерелом мій розум, мають для нього примусову силу? Це пояснюється тим, що категорії розсудку, з базованими на них синтетичними судженнями, становлять здобуток не особистого, а надособового, не емпіричного, а чистого (трансцендентального) Я. Перше – мінливе, друге – незмінне у своєму змісті. Згідно з розрізненням чистого (трансцендентального) й емпіричного Я Кант визначає два види аперцепції (свідомості): трансцендентальну (надособову) і емпіричну (індивідуальну)»¹². Тож коли німецький філософ стверджував, що об'єктивні знання про природу є продуктом активності розуму, він

¹¹ Кудрявцев П. П. От Бэкона до Маха. К уяснению исторического положения чистого эмпиризма новейшего времени. – С. 153.

¹² Його ж. К характеристике современного эмпиризма. – С. 110.

мав на увазі «не особистий, а надособовий розум: тут він переступав межі приватної свідомості»¹³.

Цікавим є ще одне спостереження П. Кудрявцева щодо кантівського трансцендентального ідеалізму, а саме — щодо тісного зв'язку вчення про річ у собі з ученням про трансцендентальну єдність аперцепції. Цей зв'язок є вельми своєрідним, оскільки кантівське розуміння речі в собі в дусі «емпіричного реалізму» певним чином обмежує дієвість вчення про трансцендентальну єдність аперцепції: «Кант не міг використовувати у повному обсязі своє вчення про трансцендентальне Я, чому заважало... поняття про річ у собі як бутті, незалежному від Я»¹⁴.

Кантівські дослідження перебувають у річищі виокремлення П. Кудрявцевим двох основних напрямів метафізики. Перший ґрунтується на визнанні абсолютного метафізичного начала як безумовної цінності життя і духу людини. Зрозуміло, що цей напрям пов'язаний із певними релігійними уподобаннями філософа, його вірою в існування Безумовної Сутності. Другий напрям метафізики базується на запереченні існування абсолютного начала, що призводить до визнання релятивізму як єдино можливої підвалини людського життя. Ця філософська позиція, згідно з П. Кудрявцевим, зумовлена відсутністю у її послідовників та adeptів твердої віри у Вищу істоту.

На думку П. Кудрявцева, історична еволюція європейської філософії демонструє поступовий рух від абсолютизму до релятивізму і, як наслідок, — зростання критичних закидів на адресу метафізики з її намаганням розкрити сутність світу, виявити його абсолютні за-

¹³ Кудрявцев П. П. К характеристике современного эмпиризма. — С. 111.

¹⁴ Кудрявцев П. П. От Бэкона до Маха. К уяснению исторического положения чистого эмпиризма новейшего времени. — С. 629.

сади ¹⁵. Сучасна філософія втрачає свою метафізичну спрямованість, точніше метафізика трансформується у такі філософські доктрини, які цілком свідомо відмовляються від будь-яких обґрунтувань абсолютного начала, керуючись релятивними цінностями людського світогляду й дедалі більше покладаючись на досвід, а не на віру в можливість пізнати Абсолютну сутність. Остання втрачає свою значущість для людського життя і духу; її намагаються замінити різними формами суб'єктивного досвіду чи наукового знання, що спирається на факти. Тож людський світогляд постає як своєрідно витлумачена позитивістська картина світу, в якій немає місця Абсолюту.

П. Кудрявцев прискіпливо аналізує найвпливовіші тогочасні філософські течії (емпіріокритицизм, емпіріомонізм та ін.), які, як відомо, апелювали до «чистого досвіду». Звертаючись до цих філософських доктрин, він переконливо увиразнює силу впливу на тогочасну філософську думку релятивістських тенденцій, поява яких стала прикметною ознакою початку ХХ ст. І в цьому контексті навіть німецьке неокантіанство, творці якого зверталися до тих можливостей наукового пізнання, які виявила «критика розуму» (Коген, Наторп), чи до культурно-історичного пізнання, яке розкривалось завдяки виявленню «загальнозначущих культурних цінностей» (Віндельбанд, Рікерт), — усі ці новітні філософські здобутки не могли зупинити «зростаючу лавину» релятивізму. І в цьому не було нічого дивного, оскільки неокантіанство, попри всю свою відмінність від позитивізму, ставило за мету редукувати всі виміри Абсолюту до критичних функцій трансцендентального розуму. Тож і для неокантіанського філософування пошуки

¹⁵ Див.: Його ж. Абсолютизм или релятивизм? К уяснению задач современной философии / П. Кудрявцев // ТКДА. — 1908. — № 1. — С. 83-89.

якоїсь об'єктивності, яка б існувала за межами трансцендентального розуму, вважались чимось догматичним, таким, що суперечить засадам критичної філософії. Загалом неокантіанська філософія рухалась у річищі суб'єктивізму, а відтак і релятивізму: свідченням цього є заперечення неокантіанськими теоретиками існування абсолютного начала як трансцендентної сутності. Це означає, що Абсолют постає як конструктивна функція трансцендентального розуму, а не щось таке, що уможливує його існування, тобто є безумовною засадою розуму. За таких умов, на переконання П. Кудрявцева, сучасне філософування значною мірою позбавляє себе можливості пізнавати Абсолютне начало як щось дійсно об'єктивне. Метафізичне пізнання має окреслити шляхи, якими людський розум зможе подолати релятивізм і суб'єктивізм. Метафізика мусить скеровувати людський розум на пізнання тих засад, які долають ці світоглядні позиції. У цьому не лише історична, а й концептуальна сила метафізичного пізнання, без якої філософія обійтися не може.

Кантівське філософування, на думку П. Кудрявцева, кинуло виклик традиційній метафізиці, що значною мірою спрямувало сучасну філософію в річище емпіризму й релятивізму попри те, що Кант не вважав за можливе цілковито відмовитися від тих питань, які порушує метафізика. І в цьому київський філософ убачав значущість критичної філософії, її виняткове місце в історії світової філософії.